

Figurer van Martinus Nijhoff.

Verdrukt bij West E. Spaarw & Z. Lank. 121.

„Dames en Heeren!

Op de internationale broederschap en exploitatie!”

‘Amsterdamsche tentoonstellingsfeestmalen’, lithografie in *De Nederlandsche Spectator*, 25 augustus 1883 (I. Montijn, *Kermis van koophandel, De Amsterdamse Wereldtentoonstelling van 1883* (Bussum 1983) 29).

Waarover spraken zij?

PIET DE ROOY

'Naar onze taal te oordeelen leven wij in een zeer zoete, wekelijkse eeuw', schreef de dichter, politicus, priester en essayist Herman Schaepman.¹ Het viel niet makkelijk de juiste toon te treffen voor de polemiek. De waarde van een betoog was immers nauw verbonden aan de waardigheid waarmee het de wereld werd ingezonden. In een eeuw die zo was gericht op het publieke debat, op de *choc des opinions*, was dat een lastige opgave. Een voordracht moest natuurlijk 'een werk des vredes [zijn], als een middelpunt tot welwillende vereniging in het maatschappelijk leven', zoals de heer L.R. Beijnen in 1842 naar voren bracht. En hij was een deskundige, want niet alleen was hij leraar aan het Haags gymnasium, maar ook voorzitter van het genootschap Oefening Kweekt Kennis en de gevierdste spreker van Den Haag. Vooral 'de uitlokkende verscheidenheid van vorm en inhoud' van een voordracht kon slechts gunstig werken op de algemene kennis en beschaving der hoorders en daarmee belangrijk bijdragen aan 'de verlichting en beschaving van den welvarenden en bloeienden burgerstand'. En om dit effect nog te versterken voegde Flanor in *De Nederlandsche Spectator* daar aan toe dat een spreker zich diende te onthouden van hooggestemde uitdrukkingen en van aardigheden.² Niet alleen de spreker echter diende zich ten volle bewust te zijn van de eisen die aan vorm en inhoud dienden te worden gesteld, ook de toehoorders waren onderworpen aan eisen van welvoegelijkheid. Misschien wel de belangrijkste was dat zij zich in het openbaar niet dienden uit te laten over hetgeen zij met zoveel vrucht voor hun verlichting en beschaving hadden aangehoord. Dat betekende dat er na een voordracht slechts een beschaafd applaus volgde. Een gedachtewisseling was niet de bedoeling, de gedachte daartoe kwam zelfs niet op. In het reglement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen was bepaald dat alle godsdienstige en burgerlijke verschillen zo zorgvuldig mogelijk vermeden dienden te worden en dit leek te impliceren dat na een voordracht de voorzitter meteen na het beschaafde applaus overging naar een volgend agendapunt. Wellicht dat er in de pauze of 'de nazit' nog wat werd uitgewisseld over het gesprokene, maar dan slechts onder goede bekenden, 'onder ons'. Het spreken in het openbaar, voor mensen die elkaar nauwelijks

kenden en bovenal: die uiteenlopende religieuze opvattingen konden hebben en een (zeer) ongelijk sociale status, was niet alleen riskant, maar domweg niet *bon ton*. Pas in het derde kwart van de negentiende eeuw zullen deze hindernissen worden genomen en zal er op openbare bijeenkomsten gedebatteerd worden.³

Deze revolutionaire verandering in het openbare leven was, zoals vrijwel alle modernisering, ongetwijfeld afkomstig uit de Verenigde Staten. Tocqueville had over dat merkwaardige land reeds bericht dat burgers van zeer ongelijke sociale rang en positie elkaar gewoon op straat staande konden houden om het over politiek te hebben. En was dat al vreemd, nog vreemder was dat zij aan het einde van een dergelijk gesprek elkaar de hand schudden!⁴ In ons goede vaderland geloofde men daar weinig van. In *De Gids* had althans een auteur in 1880 nog neerbuigend opgemerkt dat die Amerikanen zo'n 'eigenaardige manier van argumenteeren' hadden, namelijk 'door revolver-schoten in plaats van door een beschaafde repliek'.⁵ Hoe dat ook zij, van debat kon slechts narigheid gevreesd worden, men sprak zich scherper uit dan nodig, door het verlies aan waardigheid ging de waarde verloren. Maakt de prent uit augustus 1883, verschenen in *De Nederlandsche Spectator*, al niet voldoende duidelijk wat de gevolgen zijn van een situatie, waarin mensen van verschillende sociale afkomst, van verschillend ras, ja zelfs van verschillend geslacht, bijeenkomen? Wellust en alcoholmisbruik zijn dan nog de minste kwalen.

En toch zal in het derde kwart van de negentiende eeuw het debat gewoon gaan worden. In het proces van verzuiling dat dan plaatsvindt zullen de volksdelen gevormd worden door het woord.⁶ Heel toepasselijk gebeurde dat dan ook vooral door geestelijken en advocaten, veelal op de universiteiten nog geschoold in wat genoemd werd *de publieke spraak*, de kunst van het waardig en overtuigend spreken.⁷ Het begon waarschijnlijk met de gewoonte om vragen van toehoorders te beantwoorden, een vorm waar aanvankelijk overigens slechts schaars gebruik van werd gemaakt. Interessant in dit verband is bijvoorbeeld wat er gebeurde op een aantal bijeenkomsten van de beginnende arbeidersbeweging in Amsterdam in de vroege jaren zeventig. Het publiek applausseerde of het joelde, maar nog vaker bleef het zwijgen en verdween na de pauze: tot discussie bleek het ondanks alle aansporingen niet te verleiden.⁸ Dat zou, zoals bekend in een aantal decennia veranderen. Vergaderingen 'met debat na' werden geliefd als opwindende momenten van onderhoudende spanning. Soms zocht men met zoveel mogelijk medestanders erkende tegenstanders zelfs op, de vergadering werd dan 'overgenomen', of men verleidde notoire critici op het eigen podium. Zo is er de beroemde vergadering in januari 1891, waar de progressief liberaal Wim Treub de leden van de Sociaal-Democratische Bond tartte door in het hol van de leeuw, het socialistische vergaderlokaal Constantia op de Rozengracht, te komen uitleggen dat hun kritiek op de kapitalistische samenleving wetenschappelijk slecht gefundeerd was en dat

ze eens wat minder vulgair moesten worden. Na afloop van zijn toespraak wilden zoveel mensen met hem in de slag, dat daar een paar dagen later een aparte avond voor moest worden ingelast. Treub zou zich later nog herinneren dat er een smid op het podium kwam, 'een pracht van een kerel, een model Vulcanus om van te watertanden. Dit heerlijk oermensch was heel kort in zijn debat; ik herinner mij zijn woorden nog letterlijk: "Met al de geleerdheid van dien meneer heb ik niets te maken, maar dit weet ik: hij liegt het G.v.d." Als uiting van een primitief en ruw gevoelsmensch schitterend.'⁹ Het debat was gewoon geworden, arbeiders waren er aan gewend geraakt hun mond open te doen, maar de situatie was daarmee ook enigszins verwijderd geraakt van het leveren van een 'beschaafde repliek'. En zelfs de revolverschoten waren niet heel ver meer weg. Het scheelde in ieder geval niet veel bij die beroemde vergadering in oktober 1894, in datzelfde gebouw Constantia, waar de nieuwe Sociaal Democratische Arbeiderspartij van Troelstra zich presenteerde aan de Amsterdamse arbeidersbeweging, die nog overwegend warmbloedig aanhanger was van de oude Sociaal Democratische Bond. Op de affiches waren 'tegenstanders van alle richtingen' nadrukkelijk uitgenodigd om aan de discussie deel te nemen – en dat had succes. Troelstra en de zijnen werden door de verzamelde aanhangers van Domela Nieuwenhuis het gebouw uitgeslagen en moesten zich met bloedende koppen terugtrekken.¹⁰ Toch zouden ook de arbeiders leren discussiëren, zoals de welvarende en bloeiende burgerstand dat had geleerd.

In een blijmoedig gedenkboek uit 1913, dat verscheen naar aanleiding van het honderdjarige bestaan van het Koninkrijk der Nederlanden, keek C. te Lintum terug op *Een Eeuw van Vooruitgang*. Deze vooruitgang was naar zijn mening te danken aan de democratie, die er immers in geslaagd was wapengeweld te vervangen door 'het woord, het stembiljet en de vereenigingen'.¹¹ Aan de vooravond van de toekenning van het Algemeen Kiesrecht bleek dus de waardering voor het debat sterk te zijn toegenomen.

Het was dus niet onmogelijk om, ondanks zeer grote sociale en culturele verschillen, met elkaar te spreken – en misschien is dat wel de grootste gave van de negentiende eeuw geweest. Dat gesprek was mogelijk, maar ook noodzakelijk geworden door de sterk toegenomen mobiliteit en de intensivering van allerlei mogelijke contacten. Te Lintum wees in dat verband op de wondere nieuwe wereld die ontstaan was en het zegenrijk effect daarvan: 'De gezichtskring van elken afzonderlijken mensch is er ruimer door geworden, de aarde als geheel veel kleiner, maar tevens veel productiever. Locomotief en stoomboot, telegraaf en telefoon, rijwiel en auto hebben grooter verandering veroorzaakt dan alle staatkundige revoluties tezamen. Ja, men zou haast zeggen, dat zij de politieke revoluties het werk uit de hand genomen hebben...' En daar had hij wel gelijk in. Waar de politieke discussie tijdens de Franse Revolutie nogal eens werd gekortwiekend door de guillotine, bloeide het nu op door de techniek – zoals er

heden ten dage mensen zijn die denken dat saai geworden politiek vervangen kan worden door wat intensiever e-mail gebruik.¹² De merkwaardige consequentie van deze opvatting van Te Lintum was, dat het omgekeerde ook waar was: als er geen moderne infrastructuur aanwezig was, viel slechts stilstand, verwarring en geweld te verwachten. Te Lintum ging daar zelfs zo ver in dat hij op grond van een enkele blik op de atlas meende te kunnen vaststellen waar de zaak in orde was en waar het voorlopig niet goed zou komen. Neem bij voorbeeld de Balkan, Perzië of China: daar waren geen spoorlijnen te ontwaren op het kaartbeeld, dus daar was 'voorlopig geen gezond politiek leven te verwachten'. Jammer was toch dat wij in zulke landen de beschaving moesten brengen, aangezien dat helaas 'meestal zonder geweld van wapenen niet mogelijk is.'¹³

En dat brengt mij op het hoofdthema van gesprek dat door de negentiende eeuw liep: de verhouding tussen beschaving en geweld, waarachter het debat zat over de verhouding tussen natuur en cultuur. Vrijwel alle schrijvers die we uit die eeuw hebben geselecteerd voor de verfijning van onze geest en de stoffering van ons gemoedsleven – met Marx, Darwin en Freud als de canonieke Drie-eenheid – hebben het juist daarover. Als voorbeeld daarvan wil ik wijzen op de emoties die Charles Darwin doortrokken op zijn reis om de wereld tussen 1831 en 1836 op het schip de *Beagle*. Symbolisch was al dat hij bij vertrek twee dingen bij zich had, een nieuwe microscoop en een nieuw kistje met pistolen.¹⁴ Aan boord trof hij drie Vuurlanders, die op een vorige reis in Zuid-Amerika waren gekidnapt om in Engeland enige beschaving op te doen: het leren van Engels, de belangrijkste principes van het christendom en het gebruik van eenvoudige landbouwwerktuigen. Ze zagen er na deze spoedcursus heel presentabel uit en Charles raakte zelfs min of meer op hen gesteld, vooral op de jeugdige Jemmy Button, die prat leek te gaan op zijn witte handschoenen en glimmend gepoetste laarzen. Maar toen Darwin voor het eerst echte inboorlingen zag in Vuurland was hij helemaal van zijn stuk: nergens ter wereld was zo'n lage graad van menselijkheid aan te treffen. Waren het wel mensen? En als het mensen waren, waren het dan wellicht geen menseneters? Op die laatste vraag kreeg Darwin van Jemmy als antwoord dat zij in de winter wel eens een vrouw opaten, maar alleen als ze echt honger hadden. Niet helemaal gerustgesteld werden de drie verengelste Vuurlanders op de kust uitgezet om daar als een centrum van beschaving te gaan dienen. Toen het schip na een jaar terugkwam om te kijken of dat een beetje gelukt was, moest helaas worden vastgesteld dat er het een en ander was misgegaan. In feite was eigenlijk alles hopeloos mislukt. Alleen Jemmy was er nog, weer geheel vervuurlandst, al kon hij nog wel met mes en vork eten. Niet onvriendelijk maar vastbesloten meldde hij dat hij verder geen zin had in de Engelse beschaving en na een wat weemoedig afscheid bedacht Darwin dat de hele onderneming nergens op had geslagen: voor primitieve mensen was beschaving alleen maar lastig, het maakte het hen zelfs moeilijker om te overleven in hun habitat. Westerse bemoeienis zou slechts leiden tot

hun ondergang, zoals wel bleek uit het lot van de indianen in de Verenigde Staten en de aboriginals in Australië. Dit betekende overigens niet dat Darwin van mening was dat het allemaal een kwestie was van de Natuur haar loop laten hebben. Zo was hij een overtuigd tegenstander van slavernij, ook al was dat een heel oude gewoonte die reeds in het Oude Testament beschreven werd. En zijn gepubliceerde reisverslag besloot met een heftige veroordeling van de walgelijke wreedheden die inherent waren aan de slavernij, bedreven door mensen die durfden te beweren dat men zijn naasten moest liefheben als zichzelf, die in God geloofden en baden dat Zijn wil op aarde geschiedde!¹⁵

Het is hier vooral de ambivalentie van Darwin, die zo interessant is. Beschaving ging hem boven alles, maar wildheid was soms functioneler; wreedheid was verwerpelijk, maar tegelijkertijd de basis van rijkdom en daarmee van de beschaving; de natuur moest zijn loop hebben, maar tegelijkertijd onderworpen worden. Het is diezelfde ambivalentie die we in het werk van Marx aantreffen. Hij was, zoals bekend, van oordeel dat het rijk van vrijheid nabij zou komen, als gevolg van de expansie van de burgerlijke cultuur. Had hij niet in het *Communistisch Manifest* geschreven dat de bourgeoisie bezig was in snel tempo alle 'zelfgenoegzaamheid en afgeslotenheid' te doorbreken en zelfs de meest afgelegen streken in 'de civilisatie' te trekken? Hij wees in dat verband ook op 'de oneindig vergemakkelijkte communicatie', waardoor niet alleen markt, maar ook één wereldliteratuur tot stand werd gebracht. Hiermee was overigens tegelijkertijd het wapen gesmeed waaraan die burgerij te gronde zou gaan, namelijk het proletariaat.¹⁶ Op de cruciale vraag in welke mate dit eigenlijk min of meer vanzelf zou gaan, dan wel of dit onvermijdelijke proces toch een handje moest worden geholpen, kwam echter geen helder antwoord.¹⁷ Dit probleem – dat in de kern neerkwam op de vraag of er wel een tegenstelling was tussen 'evolutie' en 'revolutie' – kwam zo aardig naar voren in 1909, bij de herdenking van het verschijnen van de *Origin of species* van Darwin, vijftig jaar geleden. Daarbij sprak Gorter immers niet over 'Het ontstaan der soorten', maar over 'Het opstaan der soorten', wat een perfecte Freudiaanse vergissing was.¹⁸

En dat brengt ons als vanzelf op de man die niet alleen in de negentiende eeuw geboren was – namelijk in 1856 – maar het hoofdthema van die eeuw ook zou samenvatten. In de zomer van 1929 schreef Freud zijn essay over *Het onbehagen in de cultuur*, waarin als het kernprobleem werd gesignaleerd dat 'de beschaving is gebouwd op loochening van instincten', ja dat 'de niet-bevrediging (onderdrukking, verdringing of nog weer iets anders?) van machtige instincten de voorwaarde van cultuur vormt'.¹⁹ En de boodschap kon moeilijk anders gelezen worden dan de geresigioneerde overtuiging dat dit een even noodzakelijke als onmogelijke voorwaarde was. Het is de verdienste geweest van de negentiende eeuw dit probleem, de beheersing van de natuur, de beheersing van onze natuur, zo indringend aan de

orde te hebben gesteld en het debat daarover te zijn aangegaan. De prent uit *De Nederlandsche Spectator* was nog een spotprent, maar spot is wel vaker slechts het vliedunne gewaad waarin de ernst is gehuld.

prof. dr. P. de Rooy, vakgroep Geschiedenis en Regiostudies UvA, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam.

Noten

- 1 Herman Schaepman, 'Liefde en vrede in de polemiek' in: idem, *Menschen en Boeken. Verspreide Opstellen*, eerste reeks (Utrecht 1893) 144-160, citaat 156.
- 2 Geciteerd naar Nop Maas, *De Nederlandsche Spectator. Schetsen uit het letterkundig leven van de tweede helft van de negentiende eeuw* (Utrecht/Antwerpen 1986) 78-79.
- 3 Jos Leenders, *Benauwde verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen. Families, standen en kerken te Hoorn in het midden van de negentiende eeuw* (Den Haag 1992) 216.
- 4 Alexis de Tocqueville, *De la démocratie en Amérique* (Paris [1835-1840] 1864) 14 [deel II, hoofdstuk 2].
- 5 W. Koster, 'Klassieke studie tegenover Americanisme', *De Gids* 1880, deel II, 228-270 (citaat 230).
- 6 In algemene zin hierover: Robert Wuthnow, *Communities of Discourse. Ideology and Social Structure in the Reformation, the Enlightenment, and European Socialism* (Cambridge, Mass. 1989).
- 7 David Bos, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1999) 188 en passim.
- 8 Jacques Giele, *De Eerste Internationale in Nederland. Een onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse arbeidersbeweging van 1868 tot 1876* (Nijmegen 1973) 181 (applaus), 190 (joelen), 200 (zwijgen).
- 9 M.W.F. Treub, *De Radicalen tegenover de Sociaal-Democratische Partij in Nederland* (Amsterdam 1891); M.W.F. Treub, *Herinneringen en Overpeinzingen* (Haarlem 1931) 82.
- 10 Jos Perry, *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen* (Amsterdam 1994) 112-114.
- 11 C. te Lintum, *Een Eeuw van Vooruitgang 1813-1913* (Zutphen 1913) 227.
- 12 Paul Frissen, *De virtuele staat: politiek, bestuur, technologie. Een postmodern verhaal* (Schoonhoven 1996).
- 13 Te Lintum, *Eeuw*, 224-225.
- 14 Afgebeeld in Alan Moorehead, *Darwin and The Beagle* (Harmondsworth (1969) 1971) 35.
- 15 Geparafraseerd naar Adrian Desmond & James Moore, *Darwin* (London 1991) 329.
- 16 Karl Marx & Friedrich Engels, *Het Communistisch Manifest* (Amsterdam [1848] 1975) hoofdstuk 1.
- 17 Piet de Rooy, *Op zoek naar volmaaktheid* (Houten 1991) 91-96.
- 18 Sam de Wolff, *Voor het land van belofte. Een terugblik op mijn leven* (Nijmegen [1954] 1978) 141.
- 19 Sigmund Freud, *De draagbare Freud* (ed. Peter Gay) (Amsterdam 1999) 250.